

СвященкоЗ. В.

Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

**ПОГЛЯДИ ЗЕМСЬКОГО ДВОРЯНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА СІЛЬСЬКУ ГРОМАДУ (НА ПРИКЛАДІ РОБОТИ
«КОМІСІЇ 16 ЛИСТОПАДА 1901 р.»).**

Кінець XIX – початок ХХ ст. в історії Російської імперії позначений актуалізацією аграрного питання, яке перебувало у фокусі постійної уваги урядовців. Неодноразово власті ініціювали створення різноманітних комісій, які б вивчили стан справ на селі та розробили пропозиції щодо його удосконалення. Однією з них була створена 16 листопада 1901 р. «Комісія з вивчення питання про зміни з 1861 до 1900 рр. добробуту сільського населення середньо землеробських губерній порівняно з іншими територіями Європейської Росії». Головою Комісії став В. Коковцов – заступник міністра фінансів Російської імперії. До її складу увійшли представники трьох міністерств: фінансів, внутрішніх справ, землеробства та державного майна [1, с. 37].

Комісія працювала три роки. Результатом її діяльності стали три томи, в яких були опубліковані цікаві дані про стан сільського господарства 18 губерній Російської імперії, викладено конкретні думки та пропозиції стосовно усунення тих негативних явищ, що мали місце на селі. На особливу увагу, з-поміж матеріалів, напрацьованих членами комісії, заслуговують ті, в яких відображено погляди земського дворянства на сільську громаду – так звана «Записка» представників земств.

ї цінність полягає у тому, що фактично за три роки до початку Столипінської аграрної реформи регіональні земські діячі виклали її основні положення, сформулювавши, хоча і тезово, стратегію аграрного розвитку Росії на початку ХХ ст. Зміст цього документу беззаперечно підтверджує: Столипінська аграрна реформа – не кабінетний варіант інновацій, як про це писали опоненти прем'єр-міністра, згодом радянські історики, а історично зумовлений акт, необхідність якого давно стала зрештою для урядових кіл і широкої громадськості.

Аналіз історіографії проблеми засвідчує, що вона досі не була предметом активного наукового дослідження, а тому потребує спеціального вивчення, що і є метою запропонованої розвідки.

Основою «Записки» стало вихідне положення про те, що селянин – частина державної економіки, своєрідне знаряддя виробництва. Розмірковуючи у такому ключі, земці констатували, що «це знаряддя праці зіпсоване». Причиною, яка гальмувала «ремонт» були форми землеволодіння /землекористування, які домінували у селі Російської імперії. Автори «Записки» свою позицію обґрунтовували тим, що для ефективності сільського господарства, насамперед його продуктивності, необхідно три основні умови: 1) переконаність селянина у тому, що ділянка землі, яку він обробляє, є його приватною власністю, невід'ємною частиною його самості; 2) невіддаленість земельних угідь від місця проживання селянина; 3) територіальна цілісність ділянки [2, с.4].

Як відомо, саме ці умови були відсутні у селі Російської імперії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., що значно гальмувало капіталізацію аграрного сектора економіки. Про це цілком справедливо зауважували представники губернських земств. Вони, зокрема, писали: «У селянина-общинника немає власності на

наділ, а лише тимчасове володіння від переділу до переділу, звідси недбалість до землі, примусова сівозміна» [2, с. 4].

Земські діячі гостро критикували і саму сільську громаду як спосіб самоорганізації селян, засіб державного управління сільським миром. Водночас їхня критика не була брутальною. Автори «Записки» висловлювалися за те, щоб сільська громада була добровільною організацією, а не обов'язковою. До того ж перехід від однієї форми землеволодіння/землекористування мав відбуватися без будь-яких обмежень. Селянин, на їхню думку, мав право вільного виходу з сільської громади за умови, що він відмовлявся від громадського наділу [2, с. 4]. Таким чином, земцями добровільна громада розумілася як своєрідна природна, ідеальна, модель сільського укладу життя за умов капіталізації. Сільська громада, на їхнє переконання, мала бути динамічним соціальним інститутом, який адекватно реагує на виклики часу.

Під час обговорення в Комісії 16 листопада 1901 р. «Записки» більшість її положень були схвалені чиновниками – членами комісії. Так, учасники комісії висловилися на підтримку висловленої земським дворянством думки про те, що сільські громади повинні винагороджувати тих селян, що вийшли з них, залишивши землю громаді. Не викликала заперечень і теза, запропонована земцями, стосовно того, що селянам потрібно надати право виходу зі складу сільської громади без землі. В. Коковцов особисту позицію у цьому питанні обґрунтовував тим, що «з державницької точки зору, важливо зберегти за селянством його земельний фонд, а тому заходи, спрямовані на його зменшення небажані» [2, с. 4].

Останнє положення, на нашу думку, є дискусійним. Адже свобода сама по собі, без належного економічного підґрунтя, мало чого варта. Підтвердженням тому є ситуація 1861 р. Особисто вільні селяни ставали економічно залежними від поміщиків, багатших односельців, сільської громади тощо. По-друге, вихід із

сільської громади без землі значно звужував коло потенційних «відхідників». Оскільки на такий крок могли піти лише ті селяни, в яких були наділи у приватній власності. Таких, як відомо, було не так уже й багато відносно усього селянського загалу.

Неоднозначно члени Комісії 16 листопада 1901 р. поставилися до пропозиції земців стосовно продажу угідь неселянам. Опоненти вважали, що селянський наділ, відповідно до тогочасних державницьких поглядів, – «невід'ємна складова селянина як соціальної категорії» [3, с. 155].

Водночас, ураховуючи те, що селяни продавали невиділену землю, користуючись тим, що була скасована 2 частина статті 165, члени комісії висловилися за те, що безглуздо йти проти реальності. У такий спосіб вони засудили закон від 1893 р. про не відчуженість селянських наділів, підтримали ініціативу своїх колег стосовно того, щоб земля стала об'єктом ринкових відносин.

Разом з тим, у «Записці» мали місце і окремі суперечності і упущення. Наприклад, земці виступали за рівне представництво у земстві всіх груп населення, а водночас шкодували стосовно того, що прадавні основи патріархального селянського побуту розпадалися на їхніх очах під впливом модернізації. У документі нічого не йшлося про інтенсифікацію сільського господарства. Ставилося питання лише про модернізацію общини.

Отже, незважаючи на наведені вище упущення, головний висновок, зроблений членами комісії відповідав реальному стану справ у сільському господарстві. Всі члени комісії були солідарні у тому, що радикально змінити ситуацію в аграрному секторі економіки міг тільки єдиний орган загальноімперського рівня, до складу якого входили б голови найвпливовіших міністерств та відомств. Очолювати його повинен був авторитетний реформатор, який мав би підтримку в імператора, у своїй діяльності спирався б

на підтримку системи місцевих органів губернського та повітового управління. Реформи мали носити комплексний характер і повинні були стосуватися змін не лише у землеволодінні/землекористуванні, а і законодавства про селян у цілому.

Література

- 1-**Вронский, О.Г. Государственная власть Российской империи и проблемы формирования основ перспективного аграрного курса на рубеже XIX – XX веков / О.Г. Вронский. – Тула: ТО ИРО, 1999. – 108 с.
- 2-**Записка представителей земских учреждений в Комиссию о Центре // Народное хозяйство. – Кн. 6., ноябрь-декабрь. – 1906.
- 3-**Материалы Высочайше учрежденной Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – СПб., 1903.